

УДК: 372.834 (371.315.6)

DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2017-8-3>**Лілія Тарасівна Рябовол,**

доктор педагогічних наук,

доцент кафедри державно-правових дисциплін та адміністративного права,

Центральноукраїнський державний педагогічний університет

імені Володимира Винниченка,

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, Україна,

Світлана Дмитрівна Чернік,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри державно-правових дисциплін та адміністративного права,

Центральноукраїнський державний педагогічний університет

імені Володимира Винниченка,

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, Україна,

Сергій Олександрович Шатрава,

професор кафедри адміністративної діяльності поліції,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

проспект Льва Ландау, 27, м. Харків, Україна

ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК З ПРАВОЗНАВСТВА В УЧНІВ 9 КЛАСІВ

Традиційні форми та методи, які переважають у масовій практиці навчання правознавства й спрямовані на засвоєння теоретичних знань, не можуть забезпечити набуття учнями досвіду відповідної предметної діяльності. Це вимагає таких форм і методів, які дозволяють застосувати теоретичні знання, розвивати у школярів загальнонавчальні та предметні уміння і навички, ціннісні орієнтації, правову предметну компетентність. Метою статті є обґрунтування методики формування в учнів 9 класів предметних умінь і навичок використання джерел правової інформації, зокрема підручника і нормативно-правових актів (витягів з них), для проведення юридичного аналізу ситуацій та виконання вправ. Основним методом дослідження є педагогічний експеримент, який проводився у два етапи: формувальний (2015-2016 н. р.) та констатувальний (2016-2017 н. р.) на базі загальноосвітніх навчальних закладів м. Кропивницького. До нього було залучено 205 учнів 9 класів, поділених на контрольні та експериментальні. Основною формою навчання в межах експериментальної методики є практичні заняття з вивчення нового матеріалу та повторювально-узагальнюючого типу. Основні методи навчання: робота з джерелами правової інформації (підручником та нормативно-правовими актами (витягами з них); кейс-метод; усні, письмові, графічні, імітаційні вправи. Співставлення результатів тестування, проведеного на початку і в кінці експерименту дозволило статистично підтвердити ефективність авторської методики формування в учнів практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації.

Ключові слова: предметні уміння і навички, правознавство, учні 9 класів, методика навчання, джерела правової інформації, кейс-метод, вправи.

Вступ

Успішними на ринку праці сьогодні можуть бути ті фахівці, які вміють навчатися впродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися в багатокультурному середовищі. Відповідна підготовка передбачає не лише набуття знань, але й формування вмінь і навичок їх використовувати. Саме знання та вміння, взаємопов'язані з ціннісними орієнтирами учня, формують його життєві компетентності, необхідні для успішної самореалізації у житті, навчанні, праці. Ці положення – концептуальні засади реформування вітчизняної середньої загальноосвітньої школи [7].

Умовою ефективності цього процесу є впровадження в освітню практику особистісно зорієнтованого, діяльнісного та компетентнісного підходів. Саме з їх позицій у Державному стандарті базової і повної

загальної середньої освіти (далі – Державний стандарт) визначено мету і завдання суспільствознавчого компонента освітньої галузі «Суспільствознавство», одна із змістових ліній якого – «людина у правовій сфері». Завданнями суспільствознавчої освіти є: формування в учнів цілісної системи вмінь і навичок дослідження суспільних проблем, пропонування способів їх розв'язання, проведення аналізу й оцінювання суспільних явищ, процесів і тенденцій у державі та світі; здійснення самостійного пошуку у різних видах джерел інформації про життя суспільства і людини в ньому; формування активної громадянської позиції, загальнолюдських моральних якостей, правової та економічної культури, мотивації до соціальної активності [2].

Перелічені завдання знайшли своє відображення у чинній, починаючи з 2017-2018 навчального року,

програмі курсу «Основи правознавства» для 9 класу, яка спрямовує навчання на отримання знань, навичок, ставлень і ціннісних орієнтацій, необхідних людині для ефективного соціального функціонування, реалізації її життєвих цілей і завдань, забезпечення умов для формування елементів правової культури, правових орієнтирів та правомірної поведінки учнів [10]. У програмі «Правознавство. Практичний курс», яка діяла до останнього часу, також акцентовано на необхідності посилення практичної спрямованості навчання. До її завдань віднесено й вироблення в учнів таких умінь: використовувати правові знання для реалізації і захисту своїх прав; робити вибір моделі поведінки у повсякденних життєвих ситуаціях, орієнтуючись на норми права; опрацьовувати окремі положення нормативно-правових актів тощо [12].

Очевидно, що традиційні форми та методи навчання, які переважно спрямовуються на засвоєння учнями теоретичних знань, не можуть забезпечити виконання перелічених завдань. Це вимагає таких форм і методів, під час організації яких створюються методично-дидактичні умови, які дозволяють застосувати теоретичні знання, перевести їх у довготривалу пам'ять, розвивати у школярів загальнонавчальні та предметні уміння й навички, ціннісні орієнтації.

Незважаючи на відсутність єдиної позиції щодо конкретних завдань та обсягу практичної підготовки з правознавства, на актуальність посилення роботи з формування практичних умінь вказують всі дослідники цієї проблематики. Так, В. Вукович акцентував, що у навчання правознавства необхідно впроваджувати компетентнісно зорієнтовані практикуми тому, що саме під час таких занять учні / студенти можуть розширити свій досвід відповідної предметної діяльності за допомогою проведення аналізу різних юридичних фактів, виконання практичних завдань, складання процесуальних документів, вирішення юридичних ситуацій [14, с. 140-141].

Е. Фурье за колегами зазначили, що потреби сучасного світу й особистості, яка має адаптуватися до його умов та успішно самореалізовуватися, вимагають трансформації процесу навчання, його переорієнтації від набуття учнями знань як сукупності частково асимільованих ними фактів, до конкретної практичної роботи, специфічної для певної галузі знань та сфери діяльності, формування відповідних корисних навичок. Адекватними такому навчанню, на їх думку, є методи, які забезпечують співпрацю учнів, зокрема, це – навчальні ігри, під час проведення яких учні виконують певні ролі, що сприяє формуванню у них навичок практичної діяльності у правовому контексті, їх цілеспрямованому зануренню у відповідне професійне середовище [4].

І. Абрахамс і Р. Міллар вказали, що підсилення практичної роботи й включення учнів в активну діяльність є умовами стимулювання пізнавального інтересу й підвищення результативності навчання загалом. Вони вважають, що учням слід пропонувати такі

завдання, виконання яких передбачає не лише сприймання, запам'ятовування, спостереження, але й здійснення практичних дій. У свою чергу, практичне навчання буде ефективним, якщо вчитель чітко визначив його цілі та довів їх до відома учнів, а також спеціально розробив завдання, які сприяють розвитку вмінь учнів свідомо обирати способи дій для їх вирішення, розуміти наслідки [8]. Способи вдосконалення практичних умінь і навичок тих, хто вивчає право, досліджували І. Драганов [3] та ін.

А. Камп обґрунтував доцільність упровадження в навчання права методу кейсів (case-study, the case method), зокрема аналізу таких ситуацій (справ, судових або адміністративних прецедентів), що вже мають юридичне вирішення компетентними органами. На його думку, такий підхід дозволяє краще усвідомити правила й моделі залагодження спорів у правовому контексті, а також обговорити можливості подальшого застосування відповідних знань [6, с. 61].

Результат наукових пошуків І. Абрахамс і М. Рейсс – встановлення залежності між типом завдань та ефективністю навчання. Вони довели, що рівень досягнення навчальних цілей підвищується, якщо використовувати структуровані завдання типу «рецепт», пам'ятки, що цілеспрямовують навчальну діяльність, програмують її на послідовне виконання чітко сформульованих завдань [1].

Окремі практичні методи навчання, використання яких сприяє розвитку в учнів умінь і навичок з правознавства, були предметом наукових досліджень вітчизняних вчених. Н. Жидкова розробила методіку формування в учнів 9-10 класів таких предметних умінь з правознавства: працювати з нормативно-правовою базою; пояснювати значення юридичних термінів і називати їх ознаки; застосовувати теоретичні знання для розв'язання життєвих ситуацій; складати та аналізувати правові документи [5].

С. Нетьосов обґрунтував методичну систему навчання учнів 9 класів основ правознавства з використанням ІКТ, складовими якої є: робота з правовими дефініціями, нормативно-правовою базою та положеннями юридичної науки, юридичні задачі, правові життєві ситуації, що розв'язуються з використанням ІКТ, система електронних тестових завдань, інтерактивні методи навчання [9].

Науковий доробок О. Пишко – компетентнісно зорієнтована методика навчання правознавства учнів 9 класів, а саме: застосування інтерактивних методів та організація роботи учнів з аналізу і розв'язання правових ситуацій [11].

Висновки і результати наукових пошуків перелічених та інших дослідників зазначеної проблематики заклали теоретико-методичне підґрунтя нашої праці. Проте, формування в учнів 9 класів предметних умінь і навичок використання джерел правової інформації для проведення юридичного аналізу ситуацій та виконання вправ досі не було предметом окремого дослідження.

Мета статті – обґрунтувати методику формування в учнів 9 класів предметних умінь і навичок використання джерел правової інформації, зокрема підручника і нормативно-правових актів (витягів з них), для проведення юридичного аналізу ситуацій та виконання вправ.

Завдання:

1) визначити методичні умови, форми навчання, методи і прийоми розвитку в учнів 9 класів предметних умінь і навичок використання джерел правової інформації для проведення юридичного аналізу ситуацій та виконання вправ;

2) експериментально перевірити ефективність зазначеної методичної системи.

Методи дослідження

Педагогічний експеримент проводився протягом 2015-2017 років на базі загальноосвітніх навчальних закладів м. Крипівницького. До нього було залучено 205 учнів 9 класів, поділених на контрольні та експериментальні. На констатувальному етапі (2015-2016 навчальний рік) проведено аналіз програми з предмета і з'ясовано її методично-дидактичний потенціал щодо організації практичного навчання; опитування вчителів, метод експертних оцінок; анкетування, тестування учнів; спостереження масової практики навчання правознавства та констатування того, що традиційна методика не є достатньо ефективною для формування практичних умінь використовувати джерела правової інформації для розв'язання навчальних завдань; розроблено необхідний методичний інструментарій, апробовано окремі прийоми навчання.

На початку формувального етапу (2016-2017 навчальний рік) в контрольних та експериментальних класах було проведено тестування для виявлення показників рівнів сформованості в учнів практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації. Під час експерименту навчання проводилося за однаковою програмою, в експериментальних класах – за авторською методикою, в контрольних – за традиційною. Об'єктивність одержаних даних забезпечено завдяки застосуванню обґрунтованих критеріїв визначення результатів експериментального навчання; виявленню й порівнянню змін (за допомогою методів математичної статистики), що сталися під час експерименту в контрольних та експериментальних класах тощо.

На початку педагогічного експерименту, відштовхуючись від сформульованих у Державному стандарті вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, а також від положень навчальної програму курсу правознавства для 9 класу, ми визначили індикатори сформованості в учнів предметних умінь і навичок використання джерел правової інформації, зокрема підручника і нормативно-правових актів, для проведення юридичного аналізу ситуацій та виконання вправ. Відповідно, учень / учениця:

- характеризує нормативно-правовий акт, його структуру, пояснює його окремі положення, наводить приклади відносин, які ним регулюються;

- описує за допомогою нормативно-правового акта (витягу з нього) права, свободи, обов'язки, повноваження, ознаки тощо;

- застосовує положення підручника, нормативно-правового акта для розробки структурно-логічних схем, таблиць (у т. ч. порівняльних);

- застосовує положення підручника, нормативно-правового акта для розв'язання правової задачі, юридичного аналізу ситуації;

- може визначити, який документ необхідно скласти в певній ситуації, характеризує та розробляє його.

На констатувальному етапі експерименту необхідно було визначити рівні предметних умінь і навичок використання джерел правової інформації, які сформувалися в учнів 9 класів у масовій практиці навчання правознавства в результаті «традиційної» методики. З цією метою ми провели тестування. Для встановлення його результатів на основі визначених вище індикаторів були розроблені відповідні критерії оцінювання, а саме:

1) початковий рівень (1-3 бали). Учень / учениця:

- за допомогою вчителя може дати загальну характеристику нормативно-правового акта, пояснити його окремі положення, навести приклади відносин, які ним регулюються;

- може відтворити нескладні структурно-логічні схеми, таблиці;

- за допомогою вчителя може використовувати адаптовані джерела правової інформації, витяги з нормативно-правових актів для вирішення нескладних типових юридичних задач;

- за допомогою вчителя здійснює спроби визначити, який правовий документ необхідно скласти в конкретній ситуації, з яких частин він складається;

2) середній рівень (4-6 балів). Учень / учениця:

- почасти самостійно може дати загальну характеристику нормативно-правового акта, пояснити його окремі положення, навести приклади відносин, які ним регулюються;

- за допомогою вчителя (пам'ятки) може розробити нескладні структурно-логічні схеми, таблиці;

- почасти самостійно може використовувати адаптовані джерела правової інформації, нормативно-правові акти для вирішення нескладних типових задач, за допомогою вчителя здійснює спроби використовувати неадаптовані джерела;

- почасти самостійно може визначити, який правовий документ необхідно скласти в конкретній ситуації, вказує окремі складові частини та вимоги до його складання, за допомогою вчителя здійснює спроби скласти його;

3) достатній рівень (7-9 балів). Учень / учениця:

- переважно самостійно розробляє структурно-логічні схеми, таблиці, іноді потребує допомоги вчителя;

- самостійно може використовувати адаптовані джерела правової інформації, нормативно-правові акти для вирішення задач, юридичного аналізу ситуацій, іноді потребує допомоги вчителя;

- переважно самостійно може визначити, який правовий документ слід скласти в конкретній ситуації, вказує вимоги до його складання, називає його частини, розробляє деякі з них, повністю документ складає за допомогою вчителя;

4) високий рівень (10-12 балів). Учень / учениця:

- самостійно розробляє структурно-логічні схеми, таблиці;

- самостійно використовує адаптовані джерела правової інформації, нормативно-правові акти, необхідні для вирішення задач (у т. ч. нетипових), юридичного аналізу ситуацій, здійснює спроби використовувати неадаптовані нормативно-правові акти;

- самостійно визначає, який правовий документ необхідно скласти в конкретній ситуації, характеризує його та переважно самостійно розробляє.

Результати дослідження та їх обговорення

Тестування, проведене на констатувальному етапі експерименту, дозволило визначити рівні предметних умінь і навичок використання джерел правової інформації, сформовані у дев'ятикласників у масовій практиці навчання правознавства. Узагальнені результати тестування графічно представлені у формі діаграми (рис. 1).

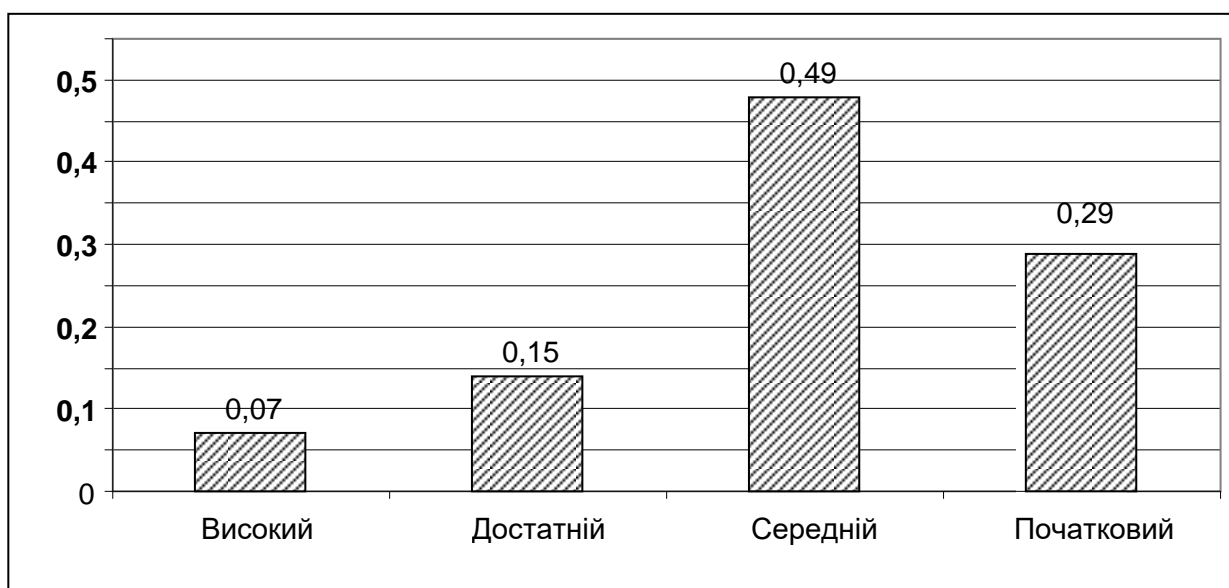

Рис. 1. Рівні предметних умінь і навичок використання джерел правової інформації, сформовані в учнів 9 класів у межах традиційної методики навчання правознавства

Результати тестування засвідчили, що в межах «традиційної» методики навчання правознавства більші за величиною відносні частоти відповідають початковому (0,29) й середньому (0,49) рівням сформованості у дев'ятикласників предметних умінь і навичок використання джерел правової інформації. Відповідно, зроблено висновок, що масова практика навчання правознавства є неефективною щодо формування в учнів таких умінь і навичок, і запропоновано авторську методику формування в учнів 9 класів предметних умінь і навичок використання джерел

правової інформації для проведення юридичного аналізу ситуацій та виконання вправ.

Перевірка її ефективності дослідним шляхом стала метою формуального етапу експерименту. На його початку класи, які брали участь в експерименті, було поділено на контрольні та експериментальні. З метою визначення попереднього рівня сформованості таких умінь і навичок як в експериментальних, так і в контрольних класах було проведене тестування. Його результати графічно представлені у формі діаграми (рис. 2).

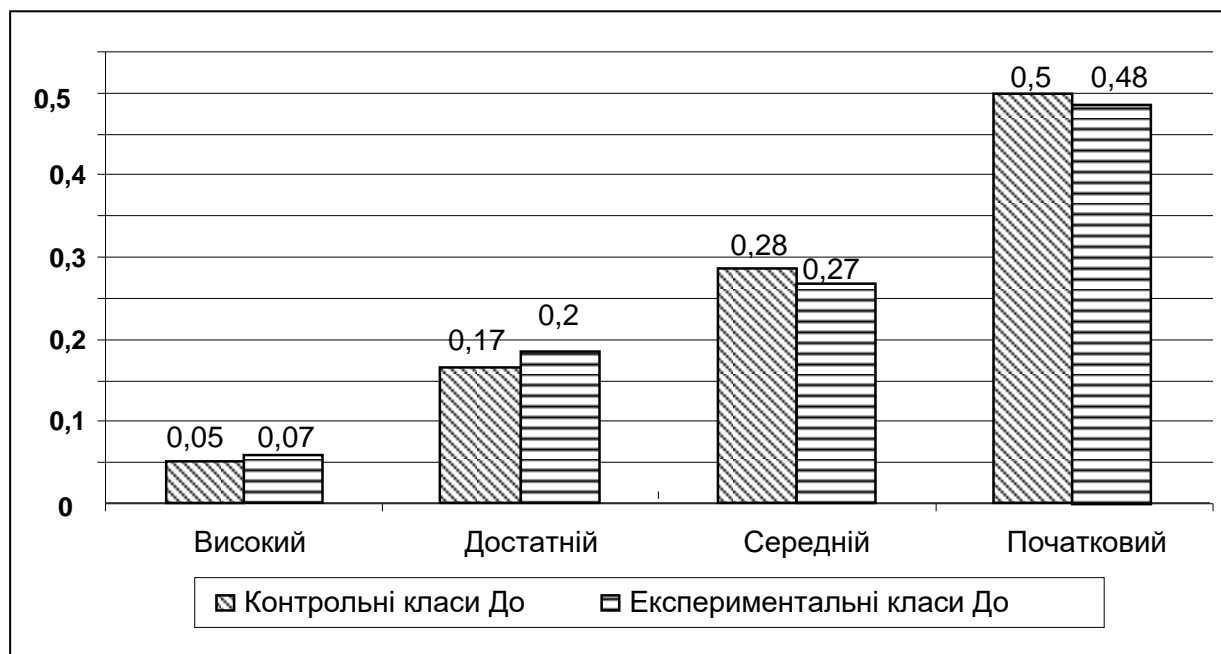

Рис. 2. Розподіл учнів 9-х контрольних та експериментальних класів за рівнями сформованості предметних умінь і навичок використання джерел правової інформації на початку формульованого етапу експерименту

Порівняння результатів дало можливість статистично підтвердити збіг рівнів сформованості предметних умінь і навичок використання джерел правової інформації в контрольних та експериментальних класах на початку формульованого етапу експерименту.

Наступним кроком стало упровадження в експериментальних класах авторської методики. Було визначено умови її реалізації: 1) систематична робота учнів з джерелами правової інформації, передусім з підручником та нормативно-правовими актами (витягами з них); 2) систематична діяльність учнів з розв'язання правових задач, надання юридичного аналізу ситуацій, виконання вправ.

В експериментальних класах було передбачено практикуми з виконанням нескладних завдань на підтвердження теоретичних положень за такими темами: 1) «Соціальні норми в житті людей»; 2) «Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння»; 3) «Звернення громадян»; 4) «Власність неповнолітніх»; 5) «Захист прав споживачів»; 6) «Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування»; 7) «Працевлаштування неповнолітніх»; 8) «Особливості адміністративної і кримінальної відповідальності неповнолітніх»; 9) «Ігровий суд. Зустріч з юристами». Переважно вони спрямовувалися на сприйняття, осмислення й розуміння, узагальнення й застосування нового для учнів навчального матеріалу. Заняття «Соціальні норми в житті людей» було підсумково-узагальнюючим, оскільки проводилося в кінці Розділу I і передбачало узагальнення, систематизацію та закріплення знань і формування на їх основі умінь, як і прикінцеве практичне заняття – «Ігровий суд. Зустріч з юристами».

Під час консультацій для вчителів, які працювали в експериментальних класах, їх було ознайомлено з основами відповідної методики, зокрема, повідомлено про вимоги, яким має відповідати практико орієнтоване навчання. Формуючи їх, ми відштовхувались від положень Державного стандарту з освітньої галузі «Суспільствознавство» [2], навчальних програм з правознавства [10; 12] та враховували загальні вимоги до уроку правознавства, обґрунтовані нами у праці [13, с. 550]. У результаті було сформульовано вимоги, які вчитель повинен виконувати під час організації і проведення практичних занять та застосування практичних методів навчання: враховувати закономірності та принципи процесу навчання; визначити тему заняття відповідно до навчальної програми; формулювати мету і завдання уроку (очікувані результати) чітко, аби легко їх діагностувати; визначити зміст практикуму згідно з вимогами Державного стандарту до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, навчальної програми з предмету, завданнями уроку, враховуючи рівень підготовленості учнів; пов'язувати зміст навчання з процесами і явищами в оточенні учнів і в суспільстві загалом; підбирати такі завдання, які можуть забезпечити формування предметних умінь; встановлювати внутрішньо-предметні та міжпредметні зв'язки для систематизації знань та умінь учнів; організовувати самостійну творчу діяльність учнів, активну участь кожного з них у виконанні завдань; систематично проводити контроль навчальних досягнень школярів, стимулювати, мотивувати й заохочувати їх, забезпечувати оперативний зворотний зв'язок.

Кожний вчитель адаптував методичні матеріали, запропоновані йому в межах експерименту, до умов

класу, школи. Проведення практичних занять з вивчення нового матеріалу передбачало послідовну реалізацію таких етапів: 1) повідомлення теми і мети (очікуваних результатів) уроку; позитивна мотивація навчальної діяльності учнів, актуалізація опорних знань; 2) вивчення нового матеріалу за різними джерелами правової інформації (підручник, нормативно-правовий акт (витяги з нього)); 3) обговорення можливостей застосування нового матеріалу, наприклад: усвідомлення, розуміння й осмислення учнем обставин, що виключають шкідливість діяння, дозволяє з цих позицій проаналізувати й дати оцінку конкретних ситуацій; усвідомлення учнем сутності та призначення звернень громадян дозволяє сформувати у нього модель поведінки щодо звернення у певній ситуації до певного органу з документом відповідного виду – заява, скарга (на цьому етапі можна продовжити формування мотивів навчальної праці); 4) постановка проблеми, формулювання вчителем завдань, ситуацій, які потребують юридичного аналізу; 5) виконання відповідних завдань учнями індивідуально або у парах чи групах шляхом встановлення конкретної норми права, що регулює відносини у даній ситуації, або пошук іншого необхідного матеріалу; 6) усний чи письмовий виклад (презентація) результатів та їх обговорення у широкому колі; 7) узагальнення, систематизація, рефлексія (переосмислення учнем нових знань у теоретичному, практичному, ціннісному аспектах, «вкладання» їх в систему знань учня з правознавства); 8) оцінювання навчальної діяльності учнів.

Структура практичного заняття повторювально-узагальнюючого типу не містить компонента «вивчення нового матеріалу». На такому занятті основний акцент учителі робили на актуалізацію опорних знань учнів, необхідних для виконання практичних завдань.

Під час проведення практикумів учителі повідомляли учням завдання, описували умови, зміст явища, процесу, ситуації державно-правової дійсності, вказували на джерела правової інформації, які слід опрацювати для вирішення чи аналізу, забезпечували актуалізацію знань і досвіду, набутих ними раніше, мотивували навчальну діяльність. Формулюючи пізнавальні завдання, вони вказували учням конкретний спосіб діяльності за допомогою дієслів: доведіть, обґрунтуйте, зробіть аналіз, дайте визначення, юридичну оцінку, порівняйте, вкажіть види, підстави тощо.

Обов'язковим елементом кожного практикуму з правознавства була робота учнів з джерелами права та складання документів юридичного характеру. Так, на занятті на тему «Звернення громадян» учні повинні не лише називати (характеризувати) законодавство, яке регулює процедуру звернення громадян до органів державної влади та місцевого самоврядування, але й навчитися складати такі заяви. Результатом практичного заняття «Захист прав споживачів» мало стати формування в учнів вміння захищати права особи як споживача шляхом оформлення запису у книзі скарг і

пропозицій, звернення зі скаргою до державних органів, уповноважених забезпечувати цей захист; заняття «Працевлаштування неповнолітніх» – вміння скласти заяву про прийом на роботу.

Методичними прийомами роботи учнів з джерелами правової інформації (підручниками, юридичними словниками, довідниками, енциклопедіями) були: конспектування; складання плану тексту; цитування; анування; рецензування; ведення словника правових понять; порівняння визначень понять, характеристики тих самих предметів, явищ у працях різних авторів, різних джерелах.

Особлива увага під час практикумів приділялася формуванню в учнів навичок працювати з нормативно-правовими актами як особливим джерелом правової інформації. Вчителі організували роботу учнів переважно з витягами з нормативно-правових актів і проводили її систематично з поступовим зростанням ступеня самостійності учнів, переходом від репродуктивної до творчої діяльності. Робота ґрунтувалася на трьохетапній моделі розвитку таких умінь шляхом поглиблення і розширення прийомів розумової діяльності учнів і формування нового рівня вміння, яку розробила Н. Жидкова у своїй праці [5]. Її методична система була адаптована нами до змісту навчання в межах експерименту.

Перший етап передбачав формування рецептивно-репродуктивних умінь: знаходити потрібну інформацію у тексті, зокрема, визначати правове поняття, описувати певну юридичну процедуру тощо, і відтворювати цю інформацію; здійснювати посилання на статтю нормативно-правового акта; виконувати вправи, наприклад, дати загальну характеристику структури акта, відтворити / розробити нескладні схеми, таблиці за текстом. Приклади завдань: в якому нормативно-правовому акті (в якій його статті) описано процедуру звернення громадян? Опишіть цю процедуру. В якому нормативно-правовому акті (в якій його статті) описано права неповнолітніх як власників? Які права мають неповнолітні власники? Дайте визначення поняття «сім'я» за Сімейним кодексом України.

Другий етап – перетворюючі вміння: аналізувати текст, визначати його частини; порівнювати і співвідносити правові поняття, визначені в різних актах або різних частинах акта, конкретизувати їх; узагальнювати і систематизувати інформацію; складати таблиці, більш складні схеми, конспекти. Приклади завдань: В якому нормативно-правовому акті (в якій його статті) визначено процедуру працевлаштування неповнолітніх? У чому особливості такої процедури? Які права мають неповнолітні працівники? В чому особливості припинення з ними трудових відносин? У якому нормативно-правовому акті (в яких його статтях) визначено особливості цивільної дієздатності неповнолітніх? Порівняйте обсяги цивільної дієздатності малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх суб'єктів цивільно-правових відносин (у формі порівняльної таблиці або схеми).

Під час організації роботи з нормативно-правовими актами на перших двох етапах, урахуваючи індивідуальні особливості учнів, методично обґрунтованим було використання пам'яток для учнів з переліком конкретних дій. Для загальної характеристики акта пам'яткою, наприклад, передбачалося послідовне виконання таких завдань: встановити назву документа, його розробників і дату прийняття; визначити вид і галузеву належність; ознайомитися зі структурою, виділити частини і встановити предмет регулювання кожної з них; з'ясувати історичний контекст створення документа, що допоможе усвідомити його сутність і призначення на певному етапі суспільного розвитку.

Третій етап – творчо-пошукові вміння: використовувати інформацію різних нормативно-правових актів з певного питання; робити висновки на основі використання різних статей одного або різних нормативно-правових актів, визначати правові колізії; співвідносити правові приписи з життям; висловлювати власну думку, використовуючи інформацію правових джерел. Приклади завдань: В яких нормативно-правових актах та в яких їх статтях визначено вік притягнення неповнолітніх до різних видів юридичної відповідальності? Висловіть особисту позицію з цього питання. У чому особливості процедури влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування? Наскільки ефективними є ці процедури, чи вирішують вони проблеми даної категорії осіб?

Складником методики розвитку в учнів 9 класів предметних умінь і навичок використання джерел правової інформації був метод кейсів, сутність якого – юридичний аналіз з позицій чинного законодавства, оцінювання учнями певних ситуацій та формулювання рішень юридичного характеру. Обсяг кейсів, як правило, був невеликим, містив опис однієї-двох пов'язаних подій.

Розробляючи кейси, ми відштовхувались від змісту курсу, розділу, теми, що вивчалася, а також урахували, що кейс має: сприяти інтелектуальному, духовному, соціальному становленню учнів; позначатися доступністю й водночас достатньо високим рівнем складності, актуальністю та зв'язком з повсякденним життям школяра; бути особистісно значущим для дев'ятикласника, містити опис ситуацій з участю неповнолітніх; стимулювати («провокувати») дискусію. Кейс-метод вчителі використовували як у процесі

уроку, так і під час виконання домашнього завдання, як в індивідуальній, так і в парній та груповій формах.

У межах експериментального навчання учні виконували різноманітні вправи: усні, письмові, графічні – посередництвом здійснення таких дій, як складання таблиці, структурно-логічної схеми, переписування, складання тез, написання міні-творів (есе); імітаційні – шляхом імітації розмови з представником певного державного органу.

Як й інші види навчальної діяльності, виконання вправ передбачало поступовий перехід від репродукування до творчості. На початковому етапі учням пропонувалися вправи на заучування і запам'ятовування матеріалу, наприклад, розглянути схему структури правопорушення і запам'ятати її компоненти. Потім – вправи на відтворення раніше засвоєного матеріалу, наприклад, заповнити пропуски у визначенні, схемі, таблиці; тренувальні вправи – на самостійне перенесення засвоєного в нові ситуації, наприклад, на основі загальної схеми структури правопорушення розробити схему складу злочину, адміністративного, цивільного проступку; проблемно-пошукові вправи – на творче застосування засвоєного, наприклад, скласти порівняльну таблицю норм права та інших видів соціальних норм, схему структури норми права, складу правопорушення тощо.

На кінцевому етапі експерименту в контрольних та експериментальних класах було проведено тестування. Відповідно учнів було розподілено за рівнями сформованості практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації. Для перевірки ефективності експериментальної методики було послідовно співставлено результати тестування учнів: 1) контрольних класів на початку та в кінці формувального етапу експерименту; 2) експериментальних класів на початку та в кінці формувального етапу експерименту; 3) експериментальних і контрольних класів наприкінці експерименту. Щоб статистично підтвердити чи спростувати ефективність нашої методики, була проведена перевірка отриманих даних за допомогою t-критерія Ст'юдента для однорідних вибірок.

Результати співставлення рівнів сформованості практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації на початку та в кінці експерименту в учнів контрольних класів графічно представлені у формі діаграми (рис. 3).

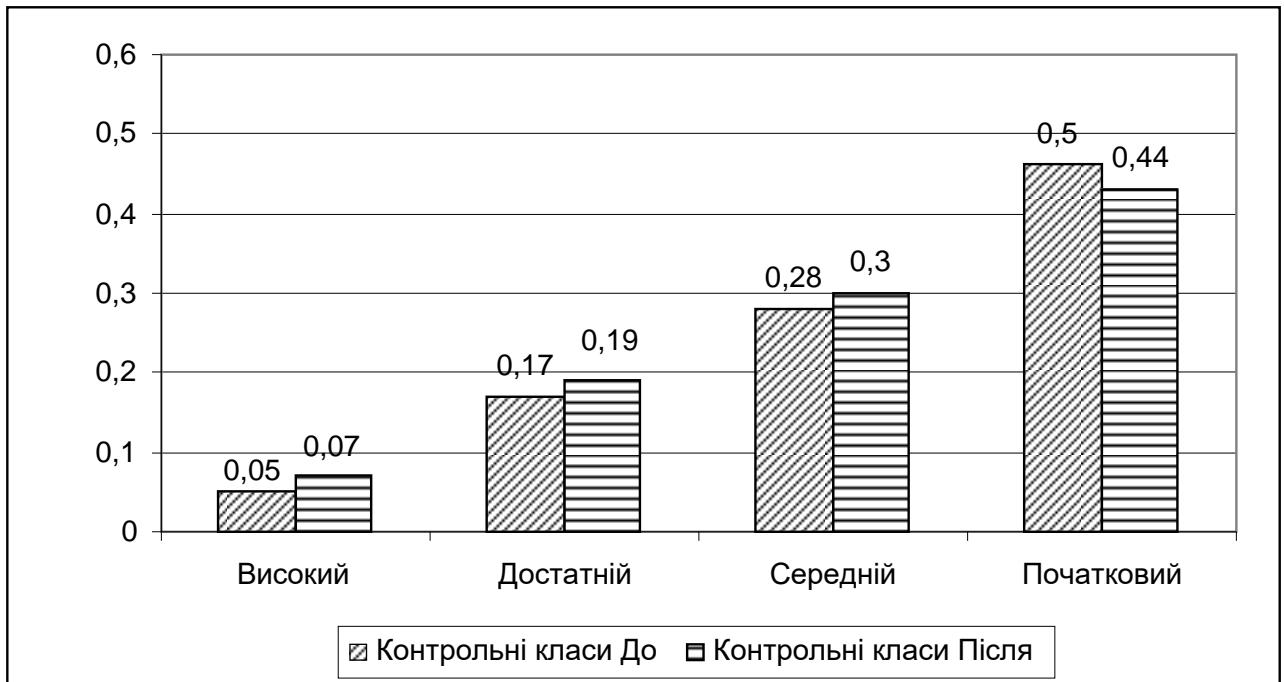

Рис. 3. Розподіл учнів контрольних класів за рівнями сформованості практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації на початку та в кінці формульовального етапу експерименту

Розподіл учнів контрольних класів за рівнями сформованості практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації на початку та наприкінці формульовального етапу експерименту засвідчив статистичний збіг результатів. Отже, традиційна методика навчання правознавства в контрольних класах не зумовила статистично значущих змін у розвит-

ку в учнів практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації.

Результати співставлення рівнів сформованості практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації на початку та наприкінці експерименту в учнів експериментальних класів графічно представлені у формі діаграми (рис. 4).

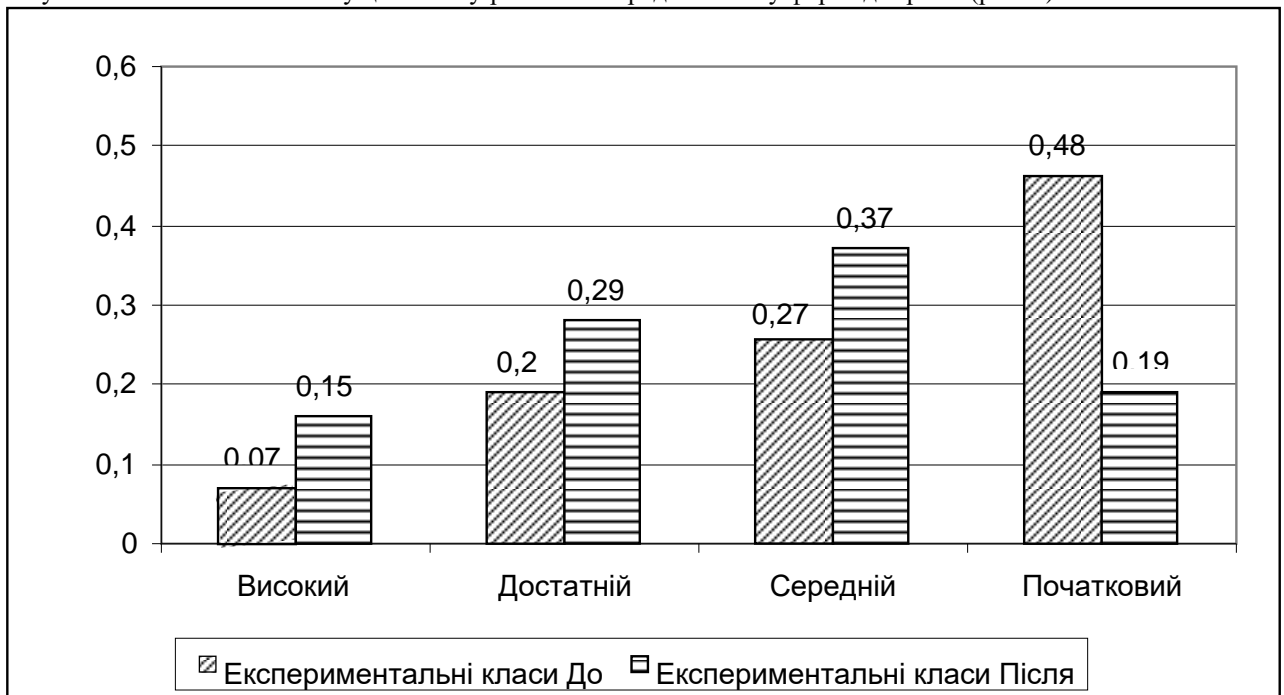

Рис. 4. Розподіл учнів експериментальних класів за рівнями сформованості практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації на початку та в кінці формульовального етапу експерименту

Розподіл учнів експериментальних класів за рівнями сформованості практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації на початку та наприкінці формульального етапу експерименту засвідчив статистичні відмінності в результатах. Отже, запропонована нами методика, яка була реалізована в експериментальних класах, зумовила статистично значущі зміни у розвитку в учнів практичних умінь і

навичок використання джерел правової інформації. Це дає підстави стверджувати, що вона є дієвою.

Результати співставлення рівнів сформованості практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації в учнів експериментальних і контрольних класів в кінці формульального етапу експерименту графічно представлені у формі діаграми (рис. 5).

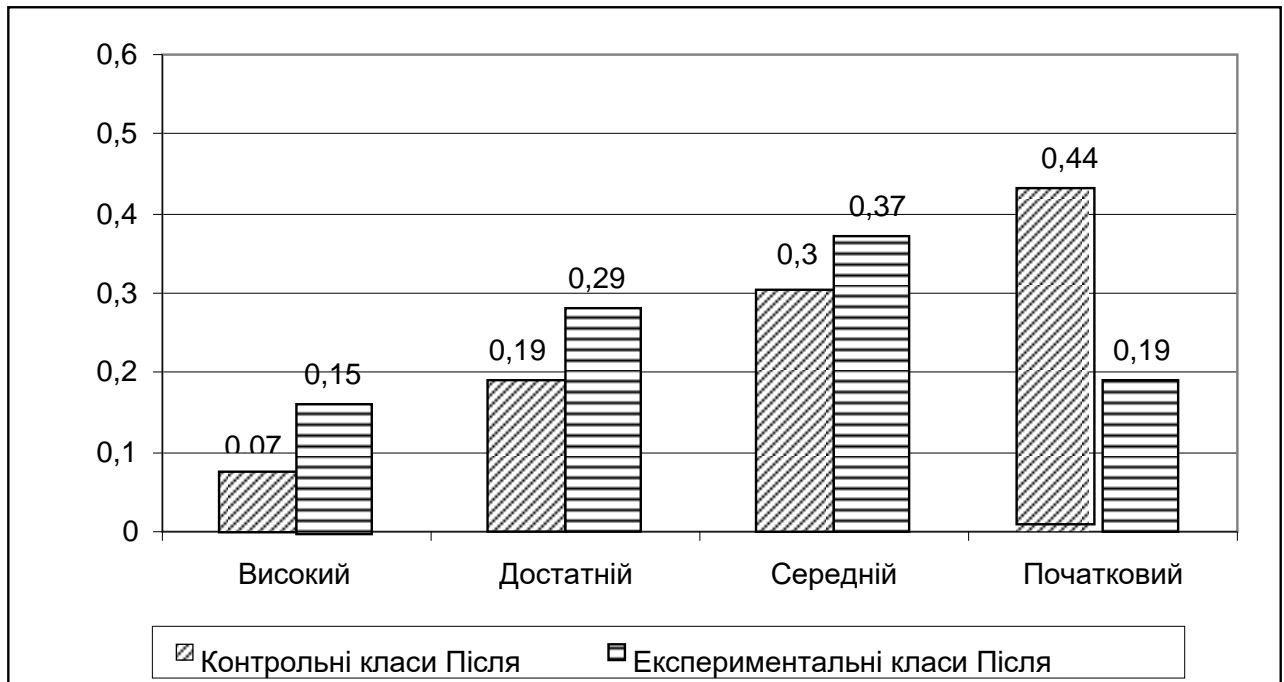

Рис. 5. Розподіл учнів контрольних та експериментальних класів за рівнями сформованості практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації в кінці експерименту

Розподіл учнів контрольних та експериментальних класів за рівнями сформованості практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації наприкінці експерименту засвідчив статистичні відмінності в показниках. Отже, запропонована нами методика спричинила статистично значущі зміни у розвитку в учнів експериментальних класів практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації. Це дає підстави стверджувати, що вона є дієвою та статистично обґрунтованою.

Висновки

Умовами реалізації методики, викладеної у статті, є організація систематичної роботи учнів з джерелами правової інформації (підручником та нормативно-правовими актами (витягами з них)) для надання юридичного аналізу ситуацій та виконання вправ. Основна форма навчання в межах представленої методики – практичні заняття двох типів: з вивчення нового матеріалу та повторювально-узагальнюючі. Було використано такі методичні прийоми роботи з підручником, словником, довідником як джерелами правової інформації: конспектування; складання плану тексту; цитування; анотування; рецензування; ведення словника правових понять; порівняння визна-

чень понять, характеристики тих самих предметів, явищ у працях різних авторів, різних джерелах. Робота учнів з нормативно-правовими актами (витягами з них) ґрунтувалася на трьохетапній моделі розвитку відповідних умінь шляхом поглиблення і розширення прийомів розумової діяльності учнів і формування вмій нового рівня. Було застосовано кейс-метод, який передбачав проведення юридичного аналізу з позицій чинного законодавства і оцінювання учнями певних ситуацій, формулювання рішень юридичного характеру. Для досягнення цілей практико-орієнтованого навчання використовувалися усні, письмові, графічні, імітаційні вправи. Співставлення показників тестування, проведеного на початку і наприкінці формульального етапу експерименту, дозволило встановити і статистично підтвердити: 1) збіг показників рівнів сформованості практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації на початку та в кінці формульального етапу експерименту в учнів контрольних класів; 2) відмінності в показниках рівнів сформованості практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації на початку та наприкінці формульального етапу експерименту в учнів експериментальних класів; 3) відмінності в

показниках рівнів сформованості практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації в кінці експерименту в учнів контрольних та експериментальних класів. Загалом це підтверджує ефективність авторської методики формування в учнів практичних умінь і навичок використання джерел правової інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Abrahams, Ian & Reiss, Michael J. Practical work: Its effectiveness in primary and secondary schools in England, *Journal of Research in Science Teaching*, 2012, Volume 49, Issue 8, pp. 1035-1055. DOI: 10.1002/tea.21036

2. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 11.

3. Draganov, J. I. Evaluation on Practical Training of Law Students in the University of National and World Economy. *Review of Juridical Sciences / Revista de Stiinte Juridice*, 2013, Volume, 23 Issue 1, p23-30.

4. Fourie, E, & Coetzee, E. (2012). The use of a therapeutic jurisprudence approach to the teaching and learning of law to a new generation of law students in South Africa. *PER: Potchefstroomse Elektroniese Regsblad*, 15(1), pp. 367-391. Retrieved from: http://www.scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1727-37812012000100011&lng=en&tlng=en.

5. Жидкова Н. М. Формування предметних умінь з правознавства в учнів 9-10 класів : дис... канд. пед. наук : 13.00.02 / Наталія Миколаївна Жидкова. – К., 2012. – 300 с.

6. Kamp, A. R. Jurisprudence: A Beginner's Simple and Practical Guide to Advanced and Complex Legal Theory, 2 *The Crit: Critical Stud. J.* 62 (2009). <http://repository.jmls.edu/facpubs/60>

7. Концепція «Нова українська школа» : Рішення колегії МОН від 27.10.2016 р. за станом на 03.04.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/>

REFERENCES

1. Abrahams, Ian & Reiss, Michael, J. (2012). Practical work: Its effectiveness in primary and secondary schools in England. *Journal of Research in Science Teaching*, 8, (Vol. 49), 1035-1055. DOI: 10.1002/tea.21036 [in English].

2. Derzhavnyi standart bazovoi i povnoi zahalnoi serednoi osvity : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.11.2011 r. # 1392 [State standard of basic and full secondary education dated 23 November, 2011]. (2012). *Ofitsiyniy visnyk Ukrainy – Official Bulletin of Ukraine*, 11 [in Ukrainian].

3. Draganov, J. I. (2013). Evaluation on Practical Training of Law Students in the University of National

and World Economy. *Review of Juridical Sciences. Revista de Stiinte Juridice*, 1, (Vol. 23), 23-30 [in English].

4. Fourie, E, & Coetzee, E. (2012). The use of a therapeutic jurisprudence approach to the teaching and learning of law to a new generation of law students in South Africa. *PER: Potchefstroomse Elektroniese Regsblad*, 15(1), 367-391. Retrieved from: http://www.scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1727-37812012000100011&lng=en&tlng=en. [in English].

8. Millar, R., & Abrahams, I. Practical work: making it more effective, *SSR*, September 2009, 91 (334), pp. 59-64.

9. Нетьосов С. І. Навчання дев'ятикласників основ правознавства з використанням інформаційно-комунікативних технологій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання історії і суспільствознавчих дисциплін» / С. І. Нетьосов. – Київ, 2009. – 20 с.

10. *Основи правознавства : навчальна програма [для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл.] [Електронний ресурс]. – К., 2016. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>*.

11. Пишко О. Л. Компетентісно орієнтована методика навчання правознавства учнів дев'ятих класів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання історії і суспільствознавчих дисциплін» / О. Л. Пишко. – Київ, 2015. – 20 с.

12. Правознавство. Практичний курс : навчальна програма [для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл.] [Електронний ресурс]. – К., 2015. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/content/pravoznavstvo-prakt-kurs-rozvantazheniya-serpen-2015>.

13. Рябовол Л. Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Л. Т. Рябовол. – Київ, 2015. – 600 с.

14. Vukowich, W. T. Comment: The Lack of Practical Training in Law Schools: Criticisms, Causes and Programs for Change, *Case Western Reserve University School of Law*, 1971, Volume 23, issue 1, pp. 140-154. Available at: <http://scholarlycommons.law.case.edu/caselrev/vol23/iss1/6>.

and World Economy. *Review of Juridical Sciences. Revista de Stiinte Juridice*, 1, (Vol. 23), 23-30 [in English].

4. Fourie, E, & Coetzee, E. (2012). The use of a therapeutic jurisprudence approach to the teaching and learning of law to a new generation of law students in South Africa. *PER: Potchefstroomse Elektroniese Regsblad*, 15(1), 367-391. Retrieved from: http://www.scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1727-37812012000100011&lng=en&tlng=en. [in English].

5. Zhydkova, N. M. (2012). Formuvannia predmetnykh umin z pravoznavstva v uchniv 9-10 klasiv [Forming subject skills in legal studies for students of 9-10th grades]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

6. Kamp, A. R. (2009). Jurisprudence: A Beginner's Simple and Practical Guide to Advanced and Complex Legal Theory, 2. *The Crit: Critical Stud.*, 62. Retrieved from: <http://repository.jmls.edu/facpubs/60> [in English].

7. *Kontsepsiia «Nova ukrainska shkola» : Rishennia kolehii MON vid 27.10.2016 r. za stanom na 03.04.2017 r.* [“New Ukrainian School” conception: resolution of Ministry of Education and Science of Ukraine dated 27, October, 2016]. Retrieved from: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/> [in Ukrainian].

8. Millar, R., & Abrahams, I. (2009). Practical work: making it more effective. *SSR*, 91 (334), 59-64 [in English].

9. Netosov, S. I. (2009). Navchannia deviatyklasnykiv osnov pravoznavstva z vykorystanniam informatsiino-komunikatyvnykh tekhnolohii [Teaching the foundations of legal studies using ICT to 9th grade students]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

10. *Osnovy pravoznavstva: navchalna prohrama dlia 9 kl. zahalnoosvit. navch. zakl.* [Foundations of legal studies: curriculum for 9th grade students of secondary schools]. (2016). Kyiv. Retrieved from:

<http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>. [in Ukrainian].

11. Pyshko, O. L. (2015). Kompetentnisno oriientovana metodyka navchannia pravoznavstva uchniv deviatykh klasiv [Competence-focused methodology of teaching legal studies to school students of 9th grade]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

12. *Pravoznavstvo. Praktychnyi kurs: navchalna prohrama dlia 9 kl. zahalnoosvit. navch. zakl.* [Legal studies. Practical course: curriculum for the 9th grade of secondary schools]. (2015). Kyiv. Retrieved from: <http://mon.gov.ua/content/pravoznavstvo-prakt-kurs-rozvantazhennya-serpen-2015> [in Ukrainian].

13. Riabovol, L. T. (2015). Systema navchannia pravoznavstva uchniv osnovnoi i starshoi shkoly [System of teaching legal studies to junior and senior school students]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

14. Vukowich, W. T. (1971). Comment: The Lack of Practical Training in Law Schools: Criticisms, Causes and Programs for Change. *Case Western Reserve University School of Law*, 1, (Vol. 23), (pp. 140-154.) Retrieved from: <http://scholarlycommons.law.case.edu/caselrev/vol23/iss1/6> [in English].

Liliia Riabovol,

Doctor of Pedagogy, associate professor,

Svitlana Chernik,

PhD (Candidate of Historical Sciences), associate professor,

Department of State and Legal Disciplines and Administrative Law,

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University,

1, Shevchenka Str., Kropivnytskyi, Ukraine,

Serhii Shatrava,

Professor, Department of Police Administrative Activity,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

27, Lev Landau Avenue, Kharkiv, Ukraine

FORMING 9TH GRADE SCHOOL STUDENTS' SUBJECT SKILLS IN LAW

Traditional forms and methods prevailing in the practice of teaching law disciplines are focused on the acquisition of theoretical knowledge cannot provide the gaining of the experience of relevant activities. It requires such techniques which would help to apply theoretical knowledge in real life situations, develop school students' general and subject knowledge and skills, value orientations, legal competence. The paper aims to substantiate the technique of forming 9th grade school students' subject skills of using legal information sources, namely the textbook and statutory instruments (extracts from them) in order to conduct legal analysis of situations and perform relevant exercises. The experiment carried out throughout 2015-2017 academic years, involved 205 school students studying at the 9th grades, who were divided into control and experimental groups. The initial stage of the experiment implied the distinguishing of the levels of the respondents' subject skills as follows: initial, medium, sufficient, and high. At the beginning of the survey the respondents had roughly equal testing results. Then the teaching technique was implemented into the curricula of the experimental group, and the control group school students were taught according to traditional methods. The basic form of teaching in terms of the experimental technique was practicals focused on studying the new material, as well as generalizing type of lessons. The main form of work at the lessons involves the following activities: work with the textbook and statutory instruments, case-study, role-playing games, imitation exercises, etc. The comparison of the testing results conducted before and at the end of the experiment has confirmed the efficiency of the implemented teaching technique into the curriculum of the experimental group. As a result, these children have gained practical skills of using legal information sources.

Keywords: subject skills, legal studies, law, 9th grade students, teaching method, legal information sources, case-study, exercises.

Подано до редакції 05.06.2017